

JOANNA ORZEL

Uniwersytet Łódzki

ORCID: 0000-0001-8816-5157

BADANIA, KTÓRE NIE POZWALAJĄ O SOBIE ZAPOMNIEĆ – WPROWADZENIE DO *MEMORY STUDIES*¹

RESEARCH THAT NEVER LETS ITSELF BE FORGOTTEN – AN INTRODUCTION TO MEMORY STUDIES

Publikacje na temat pamięci – indywidualnej i zbiorowej – stanowią istotną część serii „Communicare – historia i kultura” Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. Ukazały się w niej zarówno prace oryginalne, jak i tłumaczenia. Wśród tych ostatnich opublikowano między innymi monografie Jacques’a Le Goffa *Historia i pamięć*², Paula Connertona *Jak społeczeństwa pamiętają*³, Aleidy Assmann *Między historią a pamięcią. Antologia*⁴ czy Jana Assmanna *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*⁵. Najnowszą pozycją podejmującą tematykę pamięci jest *Kultura pamięci. Wprowadzenie* autorstwa Astrid Erll. Monografia ta doczekała się już kilku wydań. W 2005 roku niemieckojęzyczna publikacja stanowiła swego rodzaju przegląd różnych koncepcji badań nad pamięcią zbiorową. W 2011 roku Autorka opublikowała drugie, poszerzone wydanie (przetłumaczone w tym samym roku na język angielski), które posłużyło jako podstawa tłumaczenia na język polski.

¹ Recenzja książki: Astrid Erll, *Kultura pamięci. Wprowadzenie*, przeł. Agata Teperek, posłowie i red. Magdalena Saryusz-Wolska (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2018), ss. 318.

² Jacques Le Goff, *Historia i pamięć*, przeł. Anna Gronowska, Joanna Stryczyk, wstęp Paweł Rodak (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2007).

³ Paul Connerton, *Jak społeczeństwa pamiętają*, przeł. i wstęp Marcin Napiórkowski (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2012).

⁴ Aleida Assmann, *Między historią a pamięcią. Antologia*, red. i posłowie Magdalena Saryusz-Wolska (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2013).

⁵ Jan Assmann, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, przeł. Anna Kryczyńska-Pham, wstęp i red. Robert Traba (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2008).

W obszernym jak na objętość pracy wprowadzeniu Erll podkreśliła istotę badań nad pamięcią (uznając ją nawet za „fenomen społeczno-kulturowy”), łączących zróżnicowane dyskursy publiczne, media oraz różnorodne dyscypliny naukowe, w tym analizy interdyscyplinarne. Autorka zwróciła szczególną uwagę na wspólne doświadczenia społeczeństw, które przekładają się na międzynarodowe badania. Co prawda udowadnia to, podając przykłady z XX i XXI wieku jak Holokaust, druga wojna światowa czy zamachy z 11 września, ale oczywiste jest, że wspólnych doświadczeń można także szukać w dawniejszej przeszłości. Celem monografii jest dostrzeżenie i popularyzacja szerokiej perspektywy badań nad pamięcią, która łączy w sobie procesy biologiczne, medialne i społeczne. Procesy te, umocowane w społeczno-kulturowych kontekstach, odnoszą się nie tylko do przeszłości czy przyszłości, lecz także do teraźniejszości. Zbierając informacje, które są nam potrzebne lub które nas interesują, dokonujemy ich selekcji, tak samo nasze wspomnienia są subiektywnymi i wybiórczymi rekonstrukcjami, a nie odbiciami przeszłości. We wstępie znalazło się też wyjaśnienie, choć zbyt ogólne, że tematem monografii jest związek między kulturą a pamięcią, zarówno na poziomie jednostkowym, jak i zbiorowym, wspierany przez symbole, media, instytucje i praktyki społeczne, które konstytuują i przekazują wspólną pamięć. Mimo że Erll podkreśliła, że nie zamierza analizować historii teorii pamięci kulturowej, to jednak – i słusznie – osadza swoje tezy w dotychczasowych ideach, korzystając z dzieł uznanych badaczy i stosując już we wstępie wprowadzoną przez nich terminologię.

Właściwy przegląd różnych koncepcji pamięci kulturowej został dokonany w kolejnej części monografii. Każdy podrozdział poświęcono klasykom tego zagadnienia oraz stworzonym przez nich terminologiom. Znaleźli się tu zatem Maurice Halbwachs („pamięć zbiorowa”⁶), Aby Warburg („pamięć społeczna”), Pierre Nora („miejsca pamięci”), Aleida i Jan Assmannowie („pamięć kulturowa”). Syntetyczne podsumowanie analiz prowadzonych przez tych badaczy doprowadziło Erll do wniosku, że badania Halbwachsa nigdy nie zostały wykorzystane do stworzenia spójnej teorii pamięci, choć wielu badaczy, z różnych dyscyplin, odwołuje się właśnie do niego. Kwestia przekazywania wiedzy kulturowej stworzona przez autora *Społecznych ram pamięci* została wykorzystana zarówno przez Norę, jak i Assmannów. Omawiając pokrótce rozwój badań nad pamięcią kulturową, Erll podkreśla, że analizy Halbwachsa i Warburga nie wzbudziły większego zainteresowania wśród im współczesnych. Dogodniejszy czas badań nad pamięcią nastąpił w latach osiemdziesiątych XX wieku. Wówczas to Pierre Nora dokonał rozróżnienia między historią a pamiętaniem o niej. Jego koncepcja *lieux de mémoire* pozwoliła na nowoczesne i niezwykle szerokie spojrzenie na przeszłość, co przyczyniło się do jej sukcesu. Na zakończenie tej części publikacji Autorka omówiła teorię pamięci kulturowej Assmannów, wyodrębnienie przez nich pamięci komunikacyjnej i kulturowej oraz podkreślenie różnych form przekazywania pamięci (rytuały, teksty kulturowe, media).

⁶ Przegląd badań nad pamięcią zbiorową, w tym koncepcją Halbwachsa, przeprowadziła Barbara Szacka w: Barbara Szacka, *Czas przeszły, pamięć, mit* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 2006), 17–66.

W kolejnym rozdziale Erll udowadnia tezę o interdyscyplinarności badań nad pamięcią. Dokonany przez nią podział na: pamięć historyczną i społeczną, pamięć materialną (sztuka i literatura) oraz podejście psychologiczne można uznać za poprawny, choć widoczne są inspiracje i przenikanie się badań z różnych dziedzin. Omawiając wpiery nauki historyczne, Autorka przywołała dyskusje nad pamięcią, wśród których znalazły się tezy Le Goffa („Pamięć jest pierwiastkiem budującym historię. Mentalna, oralna czy pisemna jest zbiornikiem, z którego czerpią historycy”⁷), „relatywizm historyczny” głoszony przez Petera Burke’a⁸ czy koncepcja „obecności zmarłych” Ottona Gerharda Oexlego⁹. Autorka zwróciła również uwagę na pamięci pokoleniowe, podkreślając ich różnorodność (pokolenia: ’68, X czy @). Badania historyczne łączą się jednak z analizami nauk społecznych: socjologii, antropologii, politologii czy filozofii. Erll dostrzega skupienie się przedstawicieli nauk społecznych na pamięci publicznej i kształtowaniu się pamięci zbiorowej, choć należy podkreślić, że i przedstawiciele nauk historycznych zajmujący się zwłaszcza *public history* mogą się wykazać dokonaniem w tym zakresie¹⁰. Autorka korzysta też z pojęcia pamięci kosmopolitycznej, na którą niebagatelny wpływ miał Holokaust, o którym pamięć jest dostosowywana do potrzeb konkretnych narodów czy pokoleń¹¹.

Ściśle związane z upamiętnianiem wydarzeń są także dzieła literackie oraz szeroko pojęta sztuka (malarstwo, rzeźba, architektura, kinematografia i – choć Autorka nie doprecyzowała tego pojęcia – sztuka internetowa). Należy zgodzić się ze stwierdzeniem, że „żyjemy w epoce, w której nauka, sztuka i dyskurs społeczny stymulują się i wzajemnie wzbogacają” (s. 113), choć wydaje się, że było tak zawsze: już w starożytności poeci, malarze, rzeźbiarze sławili czyny przodków, a wczesnonowożytna szlachta upamiętniała swych antenatów nie tylko na portretach, lecz także drzewach genealogicznych, podczas gdy trwała społeczna debata na temat przyczyn posiadania szlachectwa (pochodzenie rodu czy zasługi osobiste)¹². Oczywiście jest jednak to, że dyskurs społeczny wzmaga się z naukową debatą, jak to się dzieje w ostatnich dziesięcioleciach. Erll wy-

⁷ Le Goff, *Historia i pamięć*, 26.

⁸ Peter Burke, „History as Social Memory”, w Peter Burke, *Varieties of Cultural History* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1997), 45.

⁹ Otto Gerhard Oexle, *Memoria als Kultur* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1995).

¹⁰ Zob. *Historia w przestrzeni publicznej*, red. Joanna Wojdon (Warszawa: PWN, 2018); por. też Robert Traba, „Historia stosowana jako subdyscyplina akademicka. Konteksty i propozycje”, w *Historia – dziś. Teoretyczne problemy wiedzy o przeszłości*, red. Ewa Domańska, Rafał Stobiecki, Tomasz Wiślicz (Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 2014), 143–164.

¹¹ Erll odwołuje się do badań komparatystycznych zawartych w pracy: *Der Krieg der Erinnerung: Holocaust, Kollaboration und Widerstand im europäischen Gedächtnis*, red. Harald Welzer (Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 2007).

¹² Tadeusz Bieńkowski, *Antyk w literaturze i kulturze staropolskiej (1450–1750). Główne problemy i kierunki recepcji* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1976), 95; na temat roli uwarunkowań genealogicznych i indywidualnych zob. Urszula Świdarska-Włodarczyk, *Homo nobilis. Wzorzec szlachecka w Rzeczypospolitej XVI i XVII wieku* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2017), 51–108.

różniła pięć kierunków badań dotyczących związku sztuki i pamięci. Pierwszy z nich, realizowany głównie w średniowieczu i wczesnej nowożytności, zajmuje się rolą literatury w mnemonice kulturowej. Drugi skupia się na analizach powrotu w późniejszych epokach elementów dzieł sztuki z epok wcześniejszych (z prekursorską rolą Aby'ego Warburga). Trzeci kierunek odnosi się do pamięci kulturowej Assmannów i badania procesu formowania się kanonu i literackich historiografii wpływających na tworzenie tożsamości zbiorowej, legitymizację władzy politycznej, podtrzymywanie lub negowanie systemów wartości. Czwarty rodzaj badań dotyczy form inscenizacji pamięci w dziełach literackich – począwszy od *W poszukiwaniu straconego czasu* Marcela Prousta. Ostatnia koncepcja ukazuje literaturę jako medium kształtujące pamięć kulturową (co Autorka rozwinęła w ostatnim rozdziale omawianej publikacji).

Najmłodsza z analizowanych przez Erll dziedzin, psychologia, również wniosła już spory wkład do badań nad pamięcią – zarówno jednostkową, jak i zbiorową, jawną lub deklaratywną (między innymi pamięć autobiograficzna), utajoną czy niedeklaratywną (tu między innymi pamięć proceduralna). Autorka słusznie zwróciła uwagę, że w ostatnich latach żadna inna dziedzina nie przyczyniła się do tak dynamicznego rozwoju dialogu między naukami humanistycznymi a przyrodniczymi jak kognitywistyka.

Kolejny rozdział Erll poświęciła znaczeniu terminu „pamięć”, wskazując na częste przeniesienia pamięci indywidualnej na pamięć zbiorową, społeczną, kulturową, co skutkuje niebezpieczeństwem rozmycia pojęć oraz zastępowania ich metaforami i metonimiami. Autorka przytoczyła też ciekawe rozróżnienie Jeffreya K. Olicka na pamięć zebraną i zbiorową, które wzajemnie na siebie oddziałują. Pierwsza to „społecznie i kulturowo ukształtowana pamięć indywidualna”, druga zaś „odnosi się do symboli, mediów, instytucji społecznych, podtrzymywania i reprezentowania różnych wersji przeszłości uznawanej za wspólną” (s. 160–161). Zgodnie z tym podziałem Erll wyróżniła dwa aspekty pamięci kulturowej: na poziomie jednostkowym (czyli „pamięć zebraną”) i zbiorowym.

W rozdziale tym Autorka stworzyła też własną klasyfikację wymiarów kultury pamięci. Pierwszy z nich – materialny – tworzą pamięciowe artefakty i media (od symboli, przez architekturę, literaturę, fotografie, do kinematografii). W skład drugiego wymiaru – społecznego – wchodzi praktyki upamiętniania, przywoływania wiedzy kulturowej oraz postaci i instytucje, które w nich uczestniczą. Ostatni wymiar – mentalny – to „wszystkie wspólne wzorce, koncepcje i kody, które umożliwiają i kształtują pamiętanie kulturowe przez mediację symboliczną, a także wszelkie konsekwencje aktu pamiętania dla mentalnych preferencji zbiorowości – na przykład koncepcje czasu i historii, wartości i normy, postrzeganie siebie i postrzeganie innych” (s. 168). Pamięć kulturowa powstaje zaś w wyniku interakcji wszystkich tych wymiarów.

Zagadnieniu roli mediów pamięci, pełniących przez nich funkcji i sposobu konstruowania pamięci poświęcono kolejny rozdział. Niezwykle istotne jest ponowne zwrócenie uwagi na to, że „media nie odzwierciedlają rzeczywistości wprost, lecz oferują konstrukcje przeszłości” (s. 183), nie są one neutralne, co

podkreślał już Marshall MacLuhan¹³. Następnie autorka skrótowo omówiła historię mediów, przywołując badania Le Goffa i jego pięć faz historii pamięci¹⁴. Autorka odnosi te zagadnienia do pamięci kulturowej, głównie teorii Assmannów¹⁵, podkreślającej znaczenie mediów w procesie jej kształtowania (się). Interesujący jest *passus* na temat funkcji mediów pamięci: magazynowania, rozprzestrzeniania treści, wywoływania odpowiedzi – na poziomie zbiorowym. Sporo miejsca Erll poświęciła też koncepcjom medioznawczym badań pamięci, w tym mediom wizualnym.

W ostatnim rozdziale, jak wspomniałam wcześniej, omówiono literaturę jako medium pamięci kulturowej kształtującej wyobrażenia o przeszłości i przekazującej ją kolejnym pokoleniom. Erll, wykorzystując model stworzony przez Paula Ricoeura¹⁶, wyróżniła trzy poziomy mimesis w kulturze pamięci: 1) prefigurację tekstu literackiego przez kulturę pamięci, 2) literacką konfigurację nowych opowieści pamięciowych, 3) refigurację opowieści pamięciowych w ramach różnych wspólnot pamięci. Autorka omówiła też koncepcje i metody przydatne w analizie literatury jako medium pamięci kulturowej.

W krótkim podsumowaniu swej publikacji Erll zastanawia się nad kierunkiem, w jakim zmierzają badania pamięci. Postuluje również uwolnienie jej od restrykcyjnych definicji (ponieważ w badaniach nad nią widoczne jest przenikanie się różnych dyscyplin), jak również o nieredukowanie jej do pamięci narodowej, upamiętniania Holokaustu czy traum. Autorka dostrzega konieczność poszerzenia perspektyw, wzajemnego korzystania z prowadzonych badań oraz analizy przemian pamięci. Erll słusznie podkreśla, że pamięć wciąż podlega zmianom, a „dla *memory studies* interesujący jest każdy możliwy aspekt interakcji przeszłości, teraźniejszości i przyszłości, ponieważ nabierają one kształtu dopiero w kontekście społeczno-kulturowym” (s. 265–266).

Publikację wieńczy posłowie pióra Magdaleny Saryusz-Wolskiej, w którym została przedstawiona biografia Erll i jej wkład w badania pamięci. To dzięki Saryusz-Wolskiej monografia została zaopatrzona w przypisy redakcyjne, uzupełniające wiedzę o polskich badaniach nad pamięcią i zawierające odnośniki do zagranicznych publikacji dostępnych w języku polskim. To ukłon w stronę polskiego czytelnika będący już znakiem firmowym translatorskich publikacji wydanych w serii „Communicare – historia i kultura”.

¹³ Marshall McLuhan, *Zrozumieć media: przedłużenie człowieka*, wprowadzenie Lewis Henry Lapham, przeł. Natalia Szczucka-Kubisz (Warszawa: Wydawnictwa Naukowo-Techniczne, 2004), 39.

¹⁴ Klasyfikacja Le Goffa przedstawia się następująco: 1) pamięć etniczna społeczeństw „dzikich”, 2) rozkwit pamięci (od oralności do piśmienności) od prehistorii do starożytności, 3) równowaga między pamięcią mówioną a pisaną w epoce średniowiecza, 4) rozwój pamięci pisemnej od XVI wieku do dziś, 5) współczesna ofensywa pamięci. Le Goff, *Historia i pamięć*, 106.

¹⁵ Aleida Assmann, „O medialnej historii pamięci kulturowej”, przeł. Karolina Sidowska, w Aleida Assmann, *Między historią a pamięcią. Antologia*, red. Magdalena Saryusz-Wolska (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2013), 127–145.

¹⁶ Paul Ricoeur, *Intryga i historyczna opowieść*, przeł. Małgorzata Frankiewicz (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2008), 106.

Publikacja Erll jest zarówno doskonałym wprowadzeniem (jak brzmi jej podtytuł), jak i podsumowaniem badań nad kulturą pamięci. Dzięki syntetycznym częściom, bez wnikania w zawile czasem teorie badań, zwłaszcza gdy dotyczą różnorodnych dyscyplin, czytelnik ma okazję albo zapoznać się z tematyką, albo ugruntować wiedzę o istniejących koncepcjach analiz dotyczących pamięci, mogących poszerzyć perspektywę wielu badaczy zajmujących się różnymi dziedzinami wiedzy.

BIBLIOGRAFIA

- Assmann, Aleida. „O medialnej historii pamięci kulturowej”, przeł. Karolina Sidowska. W Aleida Assmann, *Między historią a pamięcią. Antologia*, red. i posłowie Magdalena Saryusz-Wolska. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2013.
- Assmann, Jan. *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, przeł. Anna Kryczyńska-Pham, wstęp i red. Robert Traba. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2008.
- Bieńkowski, Tadeusz. *Antyk w literaturze i kulturze staropolskiej (1450–1750). Główne problemy i kierunki recepcji*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1976.
- Burke, Peter. *Varieties of Cultural History*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1997.
- Connerton, Paul. *Jak społeczeństwa pamiętają*, przeł. i wstęp Marcin Napiórkowski. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2012.
- Historia w przestrzeni publicznej*, red. Joanna Wojdon. Warszawa: PWN, 2018.
- Der Krieg der Erinnerung: Holocaust, Kollaboration und Widerstand im europäischen Gedächtnis*, red. Harald Welzer. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 2007.
- Le Goff, Jacques. *Historia i pamięć*, przeł. Anna Gronowska, Joanna Stryczyk, wstęp Paweł Rodak. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2007.
- McLuhan, Marshall. *Zrozumieć media: przedłużenie człowieka*, wprowadzenie Lewis Henry Lapham, przeł. Natalia Szczucka-Kubisz. Warszawa: Wydawnictwa Naukowo-Techniczne, 2004.
- Oexle, Otto Gerhard. *Memoria als Kultur*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1995.
- Ricoeur, Paul. *Intryga i historyczna opowieść*, przeł. Małgorzata Frankiewicz. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2008.
- Szacka, Barbara. *Czas przeszły, pamięć, mit*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 2006.
- Świdarska-Włodarczyk, Urszula. *Homo nobilis. Wzorzec szlachcica w Rzeczypospolitej XVI i XVII wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2017.
- Traba, Robert. „Historia stosowana jako subdyscyplina akademicka. Konteksty i propozycje”. W *Historia – dziś. Teoretyczne problemy wiedzy o przeszłości*, red. Ewa Domańska, Rafał Stobiecki, Tomasz Wiślicz, 143–164. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 2014.